

Església i territori en els orígens de la Catalunya contemporània*

Joaquim M. Puigvert i Solà

*Institut de Llengua i Cultura Catalanes
(Universitat de Girona)*

Al professor Lluís Casassas, in memoriam.

El viatger i funcionari Francisco de Zamora en el seu *Diario de viajes hechos en Cataluña* (1785-1790) va fer constar que «*los obispos, con la práctica de visitar los pueblos de su obispado personalmente, se les ve que hablan con más conocimiento de su territorio que los ministros del rey del suyo*»; i recomanà als corregidors borbònics, al seu torn, que durant el sexenni que durés el seu mandat visitessin (talment com feien els bisbes o els seus delegats en la vella pràctica de les visites pastorals) dues vegades el seu partit o corregiment.¹ Al cap d'uns anys, els diputats reunits a les Corts de Cadis aprovaren la primera constitu-

* Aquest article és la versió escrita, amb el corresponent aparell crític, de la conferència que sota el mateix títol, l'autor pronuncià el 16 de gener de 1996, en el Seminari d'Història de l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, de la Universitat Pompeu Fabra; En bona part es tracta d'una síntesi, amb la pertinent actualització bibliogràfica, del capítol introductor (pp. 111-251) de la tesi doctoral *La parròquia rural a Catalunya (Bisbat de Girona, segles XVIII-XIX)*, presentada a la Universitat de Barcelona a la tardor de 1990 (Col·lecció de Tesis Doctorals Microfitxades, núm. 2.083, 1994). Agraïm a Josep M. Fradera la invitació que ens feu de participar en l'esmentat Seminari d'Història i a Enric Mendizàbal la possibilitat que ens ha brindat de col·laborar amb la revista de la Societat Catalana de Geografia.

¹ Francisco de Zamora: *Diario de los viajes hechos en Cataluña*, Barcelona: Curial, 1973 (ed. a cura de Ramon Boixareu), pp. 67 i 97, respectivament.

ció liberal espanyola (1812) on en el seu títol III es contemplava la parròquia com a primera circumscripció electoral.²

Tant les observacions de Francisco de Zamora, com la constitució de 1812, ens mostren com a l'alba de l'època contemporània les autoritats civils, tant si eren al servei de la monarquia d'Antic Règim, amb els seus ribets reformistes o «il·lustrats» (com és el cas de Zamora), o al servei de l'incipient Estat liberal (com és el cas de bona part dels diputats gaditans), no podien obviar que l'Església s'havia dotat, al llarg de l'època moderna, d'una xarxa administrativa d'una considerable implantació territorial, que podia tenir una utilitat més enllà de la seva finalitat, diguem-ne, estrictament pastoral i religiosa.

Efectivament, tal com han recordat recentment Carlo M. Cipolla i Miguel Artola, l'Església, mercès a la seva xarxa reticular de parròquies, tenia l'organització local de la que n'estava mancat l'Estat;³ xarxa parroquial que podia resultar d'una certa utilitat a mesura que per part de l'administració reial anaven creixent les seves exigències fiscals; a mesura que es feia més peremptòria la necessitat de dotar-se d'un mínim aparell estadístic (en aquest sentit, els llibres sacramentals podien ser d'una gran utilitat); o a mesura, també, que s'incrementaven les seves competències ja fos en el terreny de política sanitària o poblacionista.⁴ I és que per a dur a terme totes aquestes tasques, tal com varen indicar ja fa temps G. Oestreich i Wolfgang Reinhard, les monarquies d'Antic

² En el capítol II de la Constitució de 1812, referent al «Nombramiento de Diputados de Cortes», art. 34, es disposa que «Para la elección de los diputados de Cortes se celebrarán juntas electorales de parroquias, de partido y de provincia» (Jorge de Esteban (ed.): *Las constituciones de España*, Madrid: Taurus, 1990 (reimpresió de la 2a ed. de 1988), p. 50.

³ Cf. Carlo M. Cipolla: *Entre la historia y la economía. Introducción a la historia económica*. Barcelona: Crítica, 1991 (1a ed. italiana: 1988), pp. 197-201; Miguel Artola: «Conclusiones», a l'apartat «Recursos Económicos de la Iglesia y poder político» dins E. La Parra, i J. Pradells (eds.): *Iglesia, sociedad y Estado en España, Francia e Italia (ss. XVIII al XX)*, Alacant: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert-Diputación Provincial de Alicante, 1991, pp. 185-192.

⁴ La monarquia hispànica de la segona meitat del segle XVIII ofereix pious exemples en aquesta direcció: Ferran VI decretà una reial ordre (29-III-1749) sobre «la custodia de los libros sacramentales», on s'ordenava «que los libros de bautismos, casamientos y entierros, se pongan en las mismas iglesias en archivos en que estén con toda custodia y seguridad» (Cf. *Los códigos españoles*, v. 7-8, Madrid, 1872, nota 10, tot. 22, lib. 7, p. 526); mesura que més endavant deuria afavorir la participació dels rectors en les tasques de recompte de població: la circular del 4-IX-1786 de Floridablanca instava a assessorar i assistir als justícies dels pobles en la tasca d'elaborar el cens de la població; la circular del 16-V-1797 instava als rectors que declarassin al rei el nombre d'habitants i el volum de les collites (a partir del producte del delme) de les seves parròquies (Cf. Valentí Girbau: *Església i societat a la Catalunya central. El bisbat de Vic a l'època del bisbe Veyan (1784-1815)*, Barcelona: Facultat de Teologia de Catalunya-Herder, 1996, pp. 305-306); la reial ordre del 23-V-1801, ordenava als rectors de remetre mensualment la relació de baptismes, matrimonis i enterraments, indicant la causa de la mort dels difunts, que s'ha presentat com «los primeros atisbos del registro civil español» (Cf. Jordi Nadal: *La población española (siglos XVI a XX)*, Barcelona: Ariel, 1984, pp. 125-126; 1a ed.: 1966). La política agrarista del Consell de Castella també emprà a les parròquies i els rectors com a canals de difusió de les seves mesures: la reial ordre del Consell de Castella del 18-XII-1774 estipulava que el Discurso sobre el fomento de de la industria popular de Campomanes fos distribuït als bisbes, donant-los-hi, «igual número de exemplares que el de parroquias» tinguessin al seu càrrec; i la reial ordre del 7-I-1797 instava als bisbes i rectors a difondre (i a subscriure's anualment) al *Semanario para el fomento de agricultura y artes dirigido a los párrocos* (Cf. Fernando Díez: *Prensa agraria en la España de la Ilustración. El Seminario de agricultura y artes dirigido a los párrocos*, Madrid: Servicio de Publicaciones agrarias, 1980).

Règim (que no s'han de confondre amb els estats centralitzats del segle XIX o amb els totalitaris del XX) no disposaven d'un aparell administratiu i burocràtic massa adequat per tal d'implantar-se de manera homogènia i monolítica en el territori, i controlar totes les esferes públiques i privades de la vida social.

I és que, certament, a la llum dels estudis sobre el tema desenvolupats a Europa d'ençà la Segona Guerra Mundial, sembla força oportú considerar a l'absolutisme, més enllà de les seves aparences totalitàries, com un horitzó més teòric i d'especulació intel·lectual (o, si es vol, un referent per a la representació política i cortesana), que no pas una pràctica política real i tangible, o un «sistema» polític verament «uniformitzat», «centralitzat» i «organitzat».⁵

S'haurà de convenir que les suggerents i brillants tesis d'Alexis de Tocqueville exposades en la seva obra *L'Ancien Régime et la Révolution* (1856), referents a les importants quotes de centralització assolides, segons ell, per la monarquia francesa ja abans de la Revolució de 1789, difícilment són aplicables, *tout court*, a la realitat històrica europea de l'Antic Règim.⁶ Això, no vol dir, emperò, que el poder de la monarquia i les seves capacitats d'actuació no haguessin pogut augmentar amb el temps: en efecte, a inicis del segle XVIII, manllevant mots a Xavier Gil, pocs racons socials i geogràfics d'Europa podien ignorar que existia un Estat, tot i que la connexió entre un extrem i un altre estava mediatitzada per nombrosos grups i corporacions intermèdies (amb privilegis i amplis marges d'autonomia local i provincial) als quals la monarquia intentà utilitzar en profit propi.⁷

L'Església seria una d'aquestes corporacions privilegiades i intermèdies que, si per una banda no deixava de ser un fre i un obstacle a les pretensions del Príncep, per l'altra no es pot menystenir que disposava d'un xarxa parroquial que li podia resultar d'una certa operativitat, especialment útil en el sistema de *crisiandad* d'Antic Règim. Sistema que es caracteritzava, recordem-ho, per la feblesa i pràctica inexistència de l'associacionisme social i religiós de caràcter voluntari i en l'aiguabarreig i confusió constant i sovintejada dels aspectes civils i religiosos. Aquesta confusió comportava, per exemple, que el rector de cada parròquia esdevingués sovint, al marge que

⁵ Cf. Gerhard Oestreich: «Problemi di struttura dell'assolutismo europeo», a Ettore Rotelli i Pierangelo Chiera, (eds.): *Lo Stato moderno. Vol. I: Dal Medioevo all'età moderna*, Bolònia: Il Mulino, 1971, pp. 173-191 (1a ed. alemanya: 1969); Wolfgang Reinhard: «Confessionalizzazione forzata? Prolegomeni ad una teoria dell'età confessionale», a *Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento*, vol. VIII (1982), pp. 39-70. Vegi's, també, les reflexions recents que sobre el tema ha efectuat Encarna García Moneris, a «Ordenación administrativa. Orden Público y buen gobierno. La separación de intendencias y corregimientos de 1766», dins Pablo Frnández Albadalejo i Margarita Ortega (eds): *Antiguo Régimen y Liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, Madrid: Alianza Editorial, 1995, pp. 133-142.

⁶ Vegeu Alexis de Tocqueville: *L'Antic Règim i la Revolució*, Barcelona: Edicions 62-Diputació de Barcelona, 1983 (edició a cura de Xavier Arbós); en especial, el cap. II, pp. 70-90 («de com la centralització administrativa és una institució de l'Antic Règim, i no pas obra de la Revolució ni de l'Imperi, com se sol dir»).

⁷ Xavier Gil: *Las claves del Absolutismo y el Parlamentarismo, 1603-1715*, Barcelona: Planeta, 1991, p. 109.

hom pugués desenvolupar altres papers i funcions, l'home de confiança de l'Administració reial a la perifèria de la cort i l'encarregat, al seu torn, d'anunciar a corn d'altar tota mena de lleis i disposicions reials i de recomanar-ne la seva observància a la població, a més de pregar per la salut del monarca, de la seva família, i pels bons resultats, quan era el cas, dels prenys de la reina.

En aquest article ens proposem, per una banda, analitzar i descriure el complex paper de la parròquia a l'Europa de l'Antic Règim en el terreny de l'organització territorial (tot destacant els estudis més significatius que s'han realitzat sobre el tema); i, per l'altra, assenyalar les característiques de la xarxa parroquial del Principat a finals del segle XVIII, posant especial èmfasi en la manera com es delimitava i confirmava el territori (a través del ritual del salpàs) i com, en alguns casos, el mapa parroquial era objecte de polèmiques i litigis i s'adaptava (o no) als canvis demogràfics i poblacionals experimentats al llarg del segle XVIII.

1. La parròquia a l'Europa de l'Antic Règim

Ara, òbviament, no és el moment d'explicar el llarg i complex procés històric d'origen medieval a través del qual la parròquia esdevingué una institució amb una considerable implantació territorial a l'Europa moderna: ara i ací només podem constatar sumàriament que d'ençà les reformes religioses del segle XVI (protestants o catòliques) i dels enfrontaments entre esglésies s'imposà que les organitzacions religioses es fonamentessin (en expressió de Paul Claval) en el control força exclusiu de l'espai; comptat i debatut, d'aquí sorgiria la fórmula o màxima *cuius regio, eius religio*.⁸

A l'Europa catòlica serien les reformes tridentines les que reforçarien, de nou, la naturalesa territorial de la parròquia (tanmateix, el territori, no sempre constituïa, en rigor, un element de parroquialitat com ho avala, per exemple, l'existència de parròquies purament *personals* destinades al servei religiós de les tropes i de l'Exèrcit). Efectivament, la legislació emanada del concili de Trento (1545-1563), que configurarà, recordem-ho, el principal marc jurídic de l'Església catòlica dels segles XVII, XVIII i XIX, reforçant la natura-

⁸ Sobre els orígens medievals de la parròquia a Europa vegeu: Susan Reynolds: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Oxford: Clarendon Press, 1984 (en especial, cap.4: «The community of the parish»); Paul Claval: *Els mites fundadors de les ciències socials*, Barcelona: Herder, 1991 (1a ed. francesa: 1980), pp. 20-24. Paul Claval afirma que «el Concili de Trento posa les bases de la nova estructuració espacial del catolicisme. L'empadronament de les ànimes esdevé de suprema importància: hom coneix el lloc de naixement de cada individu, i hom pot resseguir tota la seva vida, des del baptisme fins a la mort (...). Els Estats no tarden pas a adonar-se del partit que poden treure d'aquests mètodes ideats per les Esglésies» (op.cit., p. 22). Vegi's, així mateix, Thomas Munck: *La Europa del siglo XVII. 1598-1700* (Madrid: Akal, 1994, 1a ed. anglesa: 1990), que posa de manifest que al llarg de l'època moderna el clergat secular i regular «en muchos aspectos [estava] mejor organizado que la administración política del Estado» (p. 359).

lesa territorial parroquial facilitaria, com a mínim, dues coses. Primer, la percepció del delme (en la mesura que que la parròquia constituïa la unitat fiscal del seu cobrament), independentment dels seus alts i baixos en el seu cobrament segons conjuntures i que, en la majoria dels casos, el gruix d'aquesta renda es drenés fora dels límits o demarcacions parroquials.⁹ I segon, l'enquadrament pastoral dels feligresos, en la mesura que aquests havien de rebre l'administració de sagraments, necessàriament, a la parròquia a la que eren adscrits. Així de clar i diàfan es manifesta el capítol XIII (de la Ses. XXIV *de reform.*) del concili tridentí, on es disposava que en aquelles parròquies que no gaudissin de límits determinats ni els seus rectors «poble peculiar que governar», els bisbes dividissin «el poble en parròquies determinades i pròpies i assignin a cadascuna un rector a perpetuïtat i particular que les pugui conèixer (a les «ànimes»), i que de la seva única mà els sigui permès rebre els sagraments».

De fet, si considerem les declaracions de diversos testimonis en un plet del 1759 per qüestió de límits, nascut a ran d'una conflictiva processó de benedicció de terme, entre dues parròquies gironines (les de Camós i Corts), ens adonem que existeixen prou paral·lelismes entre el que diuen els testimonis i el contingut dels decrets tridentins. Miquel Balló, pagès de Cors, per exemple, dirà «*que la parròquia és unas quantas casas que juntas tenen una iglesia parroquial ab son rector o parroco que administra los sagraments a las personas de las tals casas y aquellas pagan la primicia y altres drets parroquials a nal tal rector o parroco*»; Jacint Padrós, pagès de Santa Maria de Camós, al seu torn, dirà «*que la parròquia consisteix en lo parroco y pares de República que són los regidors o Batlle y demás parroquians*».¹⁰

A més, la legislació tridentina (Ses. XXI, *de reform.* cap. IV) autoritzava la creació de noves parròquies no pas tant per raons d'augment demogràfic (davant d'aquesta possibilitat es contemplava l'ampliació del nombre de sacerdots destinats a la cura d'ànimes), sinò per raons de naturalesa geogràfica: ja fos per la distància d'un indret a l'església o per les dificultats i obstacles dels feligresos a arribar-hi. En el cas que s'erigissin noves parròquies, s'estipulava que es des-

⁹ De fet, pràcticament tots els testimonis cridats a declarar en un plet judicial sobre conflictes de límits entre les parròquies gironines de Camós i Cors (1759), coincidiren en respondre a la pregunta «*digan y sien preguntats si saben quinas circumstàncies son menester porque una pessa de terra, sie y se conega ser situada dins s'una determinada parròquia*», a la manera de Jacint Padrós, pagès: «*saben ahont paga la decima, porque alli ahont paga la decima creu y té per cert de que és la divisió de la parròquia*» (Arxiu Diocesà de Girona -d'ara en endavant ADG): Processos Judicials de Doménec Buixons, núm. 340). La parròquia com a unitat administrativa de cobrament del delme ja ha estat prou remarcada per la historiografia catalana i espanyola. A tall d'exemple, vegeu Esteban Canales: «Diezmos y Revolución burguesa en España», a Àngel García Sanz i Ramon Garrabou (eds.): *Historia agraria de la España contemporánea. 1 Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, Barcelona: Crítica, 1985, pp. 245-274; i, de manera especial, María Dolores Muñoz: *El diezmo en el obispado de Córdoba*, Còrdova: Publicaciones del Monte de Piedad y Caja de Ahorros de Córdoba, 1988. María Dolores Muñoz incideix, particularment, en els complicats aspectes administratius, institucionals i territorials relacionats amb el delme.

¹⁰ ADG, Processos Judicials de Doménec Buixons, núm. 340.

tinessin als rectors i vicaris de les noves parròquies la «suficient còngrua» de fruits procedents de l'«església matriu» o, en cas de necessitat, s'obligués «al poble a suministrar allò necessari pel sosteniment dels sacerdots».¹¹

Destacar, com hem fet fins ara, el complex i bigarrat paper de la parròquia a l'Europa d'Antic Règim no significa descobrir, en el context de la historiografia social europea dels *Annales* ençà, fem-ho avinent, cap flamant o nova mediterrània. Fins i tot és possible que el tema produeixi a certs lectors una certa sensació de *déjà vu*. De no fer-ho, però, es pot córrer el risc, tanmateix, de presentar-lo com una realitat òbvia o un simple lloc comú que no necessitaria de cap mena d'explicació i anàlisi històrica prèvia. I això, comptat i debatut, no seria del tot convenient o correcte si considerem que la historiografia catalana, en especial la que hom ha qualificat d'*historiografia frontpopulista*, no ha resituat (potser per un excès combinat de presentisme i algunes dosis d'anacronisme) la institució parroquial d'Antic Règim en el seu precís context històric. Per vàries, múltiples i complexes raons, que es poden intentar abreujar en dos, a saber: a) en primer lloc, pel tenaç desinterès que despertava la història de l'Església en determinats àmbits universitaris progressistes (tal vegada a causa de les vinculacions de les altes jerarquies eclesiàstiques amb el franquisme i la inflació religiosa experimentada durant el règim) que es traduïa, al seu torn, en una més que migrada presència d'aquesta matèria en els plans d'estudi, en els temaris de les assignatures i en els programes de doctorat de les facultats universitàries que, *de facto*, la convertien en camp cultivat (en general, tot sigui dit, amb un alt nivell d'erudició i, a voltes, amb unes certes dosis d'apologètica) des de «dins» de la pròpia Església;¹² b) i en segon lloc, perquè la història social que es feia aleshores, tot i les seves constants i reiterades reivindicacions de les anàlisis *thompsonianes*, en realitat, i a diferència de l'enyorat i plorat historiador britànic, estava poc disposada a dialogar amb l'antropologia social i cultural (que es tendia a presentar, en bloc, com a fruit del

¹¹ Les citacions reproduïdes dels decrets tridentins, prèvia traducció al català, procedeixen de *El Sacrosanto y ecuménico Concilio de Trento*, París-Mèxic: Librería de Ch. Bouret, 1893 (traducció al castellà de Ignacio López de Ayala amb el text llatí de l'edició publicada a Roma el 1564), pp. 231-232 i pp. 341-343. Vegi's, també, Eduardo Regatillo: *Derecho parroquial*, Santander: Sal Terrae, 1951, p. 13; i, especialment, Carla Russo: *Chiesa e comunità nella Diocesi di Napoli tra cinque e settecento*, Nàpols: Guida Editori, 1984, pp. 48-49. Sobre les diòcesis i parròquies personals creades a Europa durant l'època moderna a mesura que els exèrcits esdevien permanents és d'interès, per exemple, el cas del *vicariato castrense*, diòcesi de caràcter personal, concedida, a instàncies de Felip IV, per Innocenci X a la monarquia hispànica (26-IX-1644); amb aquesta concessió el servei religiós de les tropes «*recaía en un grupo de capellanes, sin limitación de territorios, ni adscripción a diócesis determinada*» (P. Castañeda i E. Díez. «Vicariato castrense», a AA.DD.: *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, Madrid: CSIC, 1975, vol. IV, pp. 2.743-2.746).

¹² Cf. M. Barceló, *et al.*: «Sobre la història i la historiografia catalana», *L'Avenç*, 50 (juny 1982), pp. 68-73; Enric Ucelay Da Cal: «La historiografia dels anys 60 i 70: marxisme, nacionalisme i mercat cultural català», dins J. Nadal *et al.*: *La historiografia catalana. Balanç i perspectives*, Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials, 1990, pp. 53-89; Jordi Figuerola i Casimir Martí: «L'Església a Catalunya durant la Restauració: estat de la qüestió», dins *Actes. Congrés Internacional d'Història «Catalunya i la Restauració»*, Manresa: Centre d'Estudis del Bages, 1992, pp. 269-270 («Estudis d'Història eclesiàstica a Catalunya i sobre Catalunya»).

funcionalisme més conservador, tot destacant el caràcter estàtic i sincrònic de les seves anàlisis), sense considerar degudament les seves aportacions, el seu utilitatge conceptual i els objectes dels seus estudis, al marge de les legítimes especificitats i els mètodes de cada disciplina.

Aquesta història social, així doncs, partia, de manera explícita o implícita (i, a voltes, en clara contradicció amb les seves declaracions de principis contra l'economicisme més vulgar), de la rígida premissa que les contradiccions socials de classe i les diferències econòmiques al si de la població, exclòien o negaven pràcticament la possibilitat de l'existència d'àmbits, com ara la parròquia, de sociabilitat i solidaritats interclassistes i corporatives, obviant que la parròquia lluny d'amorosir les diferències socials el que feia, més aviat, talment com un teatre, era representar-les i fer-les públiques, tot jerarquitzant-les.¹³

Per una i altra raó, doncs, durant les dècades dels anys 60 i 70 els escorcolls i les recerques dels historiadors en els arxius parroquials es limitaven i dirigien unilateralment a cercar sèries documentals (en els llibres sagramentals) per a la història demogràfica, aleshores en auge, i per a les recerques genealògiques, de tall més erudit i tradicional, oblidant-se, unes i altres, tant del context en el que es generà aquesta documentació així com de les implicacions polítiques, socials i econòmiques (i territorials) de la institució parroquial.

Tot i això, no seríem de tot justos si no indiquéssim que, a hores d'ara, són diversos els estudiosos europeus que des de diverses disciplines o ciències socials s'han referit i estudiat la parròquia de manera força recurrent i permanent, al marge dels recels professionals, de les ignoràncies mútues, així com de les conjuntures i de les modes historiogràfiques de cada moment. Així cal assenyalar, en lloc preferent, els treballs pioners de sociologia històrica de Gabriel Le Bras dels anys 30,¹⁴ i les penetrants reflexions de Marc Bloch: no endebades seria aquest reconegut historiador francès el que animaria a Le Bras a escriure *L'église*

¹³ Vegeu les consideracions que sobre les relacions entre la història social i l'antropologia efectuà E. P. Thompson a «Folclor, antropologia e historia social», dins *Historia social y antropología*, Mèxic: Instituto Mora, 1994, pp. 55-80 (1a ed. anglesa: 1977). Són d'interès, també, les consideracions de Peter Burke a *Sociología e historia*, Madrid: Alianza Editorial, 1987, especialment pp. 50-74 (1a ed. anglesa: 1987).

¹⁴ Gabriel Le Bras: «Pour l'étude de la paroisse rurale», a *Études de sociologie religieuse. I Sociologie de la pratique religieuse dans les campagnes françaises*, París: Presses Universitaires de France, 1955, pp. 105-194 (es tracta d'un *rapport* presentat per Le Bras al II Congrés d'Història Eclesiàstica de França (1937)). Del mateix autor és d'utilitat el llibre *L'Église et le village* (París: Flammarion, 1976), que va a escriure a instàncies de Marc Bloch, amb el qual coincidí a la Universitat d'Estrasburg: «L'initiative de cet ouvrage (afirma Le Bras) où nous devons considérer tous les aspects des rapports entre l'église et le village revient a Marc Bloch. En 1925 –voici plus de quante années– il m'avait demandé une histoire de l'église rurale, des origines chrétiennes à nos jours (...). Nous en avons disserté souvent a Strasbourg et, dès 1927, je remettais à mon collègue et ami les premiers chapitres qui me restent comme une relique, avec ses observations marginales» (Op. cit., p. 16). Sobre la col·laboració de Bloch amb Le Bras a la Universitat d'Estrasburg, on varen nèixer els *Annales* (1929) vegi's François Dosse: *La historia en migajas. De "Annales" a la "nueva historia"*, València: Edicions Alfons el Magnànim, 1988, pp. 43-53 (1a ed. francesa: 1988).

et le village.¹⁵ A més, i sense ànims de ser exhaustius i d'esgotar-ne la relació, cal esmentar, entre molts d'altres, a Pierre Goubert, John Bossy, Carla Russo, Adriano Prosperì, Josep M. Marquès i Andreu Barrera.¹⁶ De manera més recent el renovat interès per la història dels canals de sociabilitat o les formes d'interacció social (formals o informals) que regulen la vida dels grups humans, sens dubte, ha contribuït al relleu de la temàtica, si més no per indicar-ne, de nou, les seves potencialitats.¹⁷

2. La xarxa parroquial del Principat

A les darreries del segle XVIII, el Principat estava dividit en vuit diòcesis (Barcelona, Girona, Lleida, Solsona, Tarragona, Tortosa, Urgell i Vic), més l'arxiprestat d'Àger, com a diòcesi exempta, que fins a l'aplicació del concordat de Napoleó amb Pius VII, el 1803, que suposà acomodar la geografia diocesana a les fronteres franco-espanyoles, unint-se la Vall d'Aran al Bisbat d'Urgell i l'Alta Cerdanya al de Carcassona, se subdividien, aproximadament (i ho diem així, per la manca d'acord existent entre els diversos autors a l'hora de quantificar) en un total de 2.006 parròquies, urbanes i rurals.

En els indrets on predominava l'hàbitat dispers, les parròquies es podien subdividir, al seu torn, en sufragànies, o esglésies que depenien d'una «església mare», a la que restaven subordinades: en el bisbat de Vic, el 1771, per exemple, el nombre de sufragànies era de 104.¹⁸ La comunica-

¹⁵ Marc Bloch: *La historia rural francesa: caracteres originales*, Barcelona: Crítica, 1978 (1a ed. francesa: 1952), pp. 419-442. Tot i que fa referència a l'època medieval és significatiu com Marc Bloch considerava la institució parroquial com una peça més dels aspectes comunals o col·lectius de les societats rurals, tot i que no sempre coincidien.

¹⁶ Pierre Goubert: *El Antiguo Régimen. La sociedad*, Madrid: Siglo XXI, 1980 (3a ed.), pp.105-109 (1a ed. francesa: 1969); John Bossy: «The Counter-Reformation and the People of Catholic Europe», *Past and Present*, 57 (1970), pp. 51-70; Carla Russo: *Chiesa e comunità nella Diocesi di Napoli tra cinque e settecento*, Nàpols: Guida Editori, 1984 (especialment el capítol segon: «La parrocchia», pp. 45-93); Josep M. Marquès: «Una mirada cal al passat de les parròquies», dins *Quaderns de Pastoral*, 93 (1985), ps. 29-40; Adriano Prosperì: «Riforma Cattolica, Controriforma, disciplinamento sociale», a Gabriele De Rosa i Tullio Gregory: *Storia dell'Italia religiosa. II L'età moderna*, Roma-Bari: Laterza, 1994, pp. 42-43; Andreu Barrera: *La mort barroca: ritus i rendes. Les parròquies de Castelló i Borriana com a unitat de producció i vida durant l'època moderna*, Castelló de la Plana: Publicacions de la Universitat Jaume I/Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, 1996.

¹⁷ Vegeu, Giuliana Gemelli i Maria Malatesta: «Le avventure della sociabilità», dins AA.DD.: *Forme di sociabilità nella storiografia francese contemporanea*, Milà: Feltrinelli, 1982, pp. 77-87; Jordi Canal: «La sociabilidad en los estudios sobre la España contemporánea», dins *Historia Contemporánea*, núm. 7 (1992), especialment pp. 199-200; Enric Ucelay Da Cal: «Els espais de la sociabilitat: la parròquia, els "parroquians" i la qüestió de les clienteles», *L'Avenç*, núm. 71 (juny 1993), pp. 18-27.

¹⁸ Sobre l'organització territorial de les diòcesis catalanes vegeu les recents consideracions que ha fet Jesús Burgueño a *De la vegueria a la província. La formació de la divisió territorial contemporània als Països catalans (1790-1850)*, Barcelona: Rafael Dalmau, 1995, ps. 33-36. És d'utilitat, així mateix, D. Mansilla: «Geografia eclesiàstica», dins *Diccionario de Historia Eclesiástica de España*, Madrid: CSIC, vol. II, 1972, ps. 983-1.015; i del mateix *Diccionario* (5 vols, 1971-1987) les veus corresponents a cadascuna de les diòcesis catalanes. Sobre les sufragànies del bisbat de Vic vegeu Valentí Girbau: *Església i societat a la Catalunya central...*, op.cit., pp.30-36.

ció entre els masos i les parròquies i sufragànies, a més, podia ser facilitada pels anomenats *camins missers* o de *sagraments*, dels que n'han quedat prou testimonis en la documentació i en la toponímia de molts indrets.¹⁹

Entre la diòcesi i les parròquies, però, existien, amb més o menys atribucions segons els casos, diversos ens o anelles territorials de caràcter intermedi que podien fer més fàcils, així també, les comunicacions entre les cúries diocesanes i les parròquies, a les que agrupaven, per exemple, els deganats als bisbats de Barcelona i de Vic; o els ardiaconats i les conferències eclesiàstiques o morals (d'ençà el 1718) al bisbat de Girona (vegeu mapa 1).²⁰

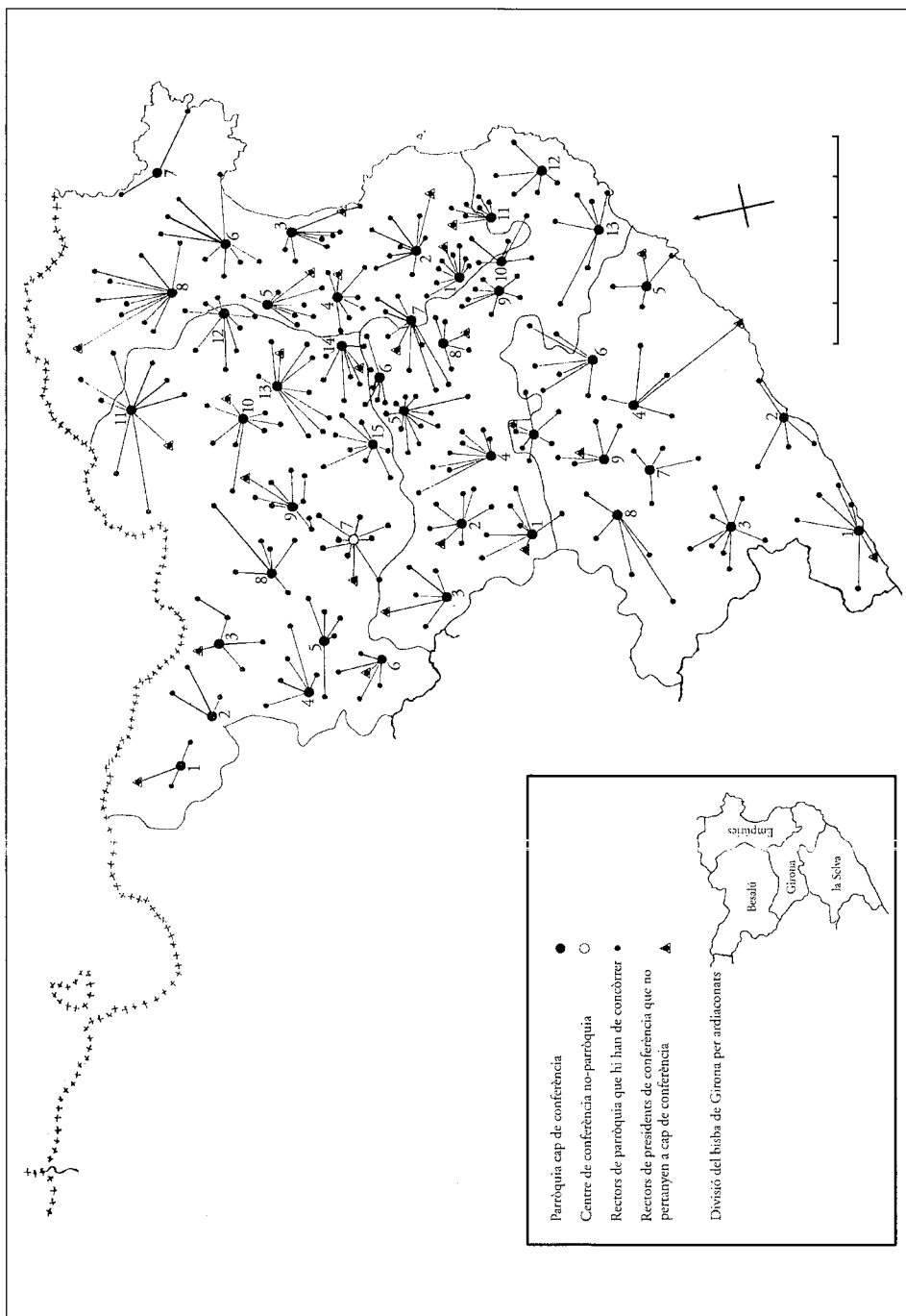
El cas de les conferències eclesiàstiques gironines (en principi reunions mensuals del clergat parroquial per a debatre «casos» que es podrien trobar en el confessional) resulta prou interessant en la mesura que obligaren, el 1718, a reagrupar les parròquies del bisbat en 46 circumscripcions o conferències, cadascuna de les quals disposava d'un *cap* (parròquia on tindria lloc l'esmentada reunió) que s'escollí seguint el criteri que fossin de fàcil accés i equidistants de les parròquies que tenien assignades; així en l'edicte episcopal gironí del 1718 que les creà s'afirmava que «*per fer més fàcil la assistència a estas conferències lo lloch ahont se celebrarà cada una de ellas serà cert, y se pendrà aquell que se judicará ser lo més còmodo per tots los qui hi deuran entrevenir, disposant-ho de manera, que ningú dels que hi deuran assistir diste dell per més espay que lo de una hora y mitja lo més llarch*», de manera que no fos necessari donar menjar als rectors i

¹⁹ Segons Oriol Anguera de Sojo aquests camins, que considera prou documentats durant l'època moderna, unien «directament, de vegades amb veritable enginy el mas amb el centre de la parròquia» (Cf. «Dret especial de la comarca de Vic», dins *Conferències sobre varietats comarcals de Dret Civil Català*, Barcelona, Acadèmia de Jurisprudència i Legislació de Catalunya, 1934, p. 273-340). Els camins missers foren registrats, als anys vint, per Francesc Baldelló, i els definí com a «camins particulars, tancats a l'us del públic i pels quals els seus propietaris permetien de transitar a tothom lliurement, tan sols els dies d'anar a la parròquia a oír missa, per tal de fer més dreuera» (Cf. «Folklore litúrgic. La santa missa», a *Vida Cristiana*, XII (1925-27), p. 361). El camí de sagrament, segons Antoni Griera, seria «aquell per on es passa quan es duu el combregar a un malalt, es porta a batejar un infant o a enterrar algú de la casa» (Cf. *Tresor de la llengua catalana, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, Barcelona: Edicions Catalunya, 1935, vol. III, p. 109). Josep Matas recentment ha documentat camins esglesiars (equivalents dels missers) a Cruïlles, el 1783 (Cf. *La història del Pont de les Dobles*, La Bisbal d'Empordà: Ajuntament de Cruïlles-Monells-Sant Sadurní de l'Heura, 1993, pp. 113-118).

²⁰ Pel que fa als tres deganats de la diòcesi barcelonina (Penedès, Vallès i Piera), vegeu Joan Bada: *L'Església de Barcelona en la crisi de l'Antic Règim (1808-1833)*, Barcelona: Facultat de Teologia de Barcelona/Herder, 1986, p. 115; sobre els cinc deganats de la diòcesi de Vic (Sant Joan de les Abadesses, Manresa, Igualada, els Prats de Rei i Santa Coloma de Queralt) i les *veredas*, o distribució de parròquies dins de cada deganat, com a manera d'organitzar les relacions per escrit entre el bisbe i els rectors, vegeu Valentí Girbau: *Església i societat a la Catalunya central...*, op.cit., ps. 24-42. Sobre els quatre ardiaconats de la diòcesi de Girona (Empúries, Besalú, Girona i La Selva) i les 46 conferències eclesiàstiques en que es subdividí aquest Bisbat el 1718, vegeu de Joaquim M. Puigvert: *La parròquia rural a Catalunya...*, op.cit., vol. I, pp. 158-164.

Mapa 1

Distribució de les Conferències Morals del Bisbat de Girona (1718)

Font: Edicte del bisbe Miquel Joan de Taverner i Rubí, 1718.

Mapa 1 (continuació)

Ardiaconat de Girona (o Major)	Ardiaconat de Besalú
1. Anglès	1. Vilallonga
2. Sant Martí de Llèmana	2. Camprodon
3. Les Planes	3. Pera
4. Sant Gregori	4. Sant Pere Despuig
5. Cornellà	5. Olot
6. Sant Esteve de Gualbes	6. Sant Esteve de Bas
7. Sant Jordi Desvalls	7. Collell
8. Bordils	8. Montagut
9. Monells	9. Besalú
10. La Bisbal	10. Lladó
11. Peretallada	11. Darnius
12. Palafrugell	12. Figueres
13. Calonge	13. Navata
14. Bàscara	
15. Banyoles	

Ardiaconat d'Empúries (o Empordà)	Ardiaconat de La Selva
1. Rupià	1. Sant Pol
2. Verges	2. Blanes
3. Sant Pere Pescador	3. Hostalric
4. Sant Mori	4. Caldes
5. Vilamalla	5. Santa Cristina d'Aro
6. Castelló	6. Cassà
7. Selva de Mar	7. Riudarenes
8. Peralada	8. Santa Coloma de Farners
9. Vilobí	
10. Vilablareix	

a les seves cavalleries «*puix tindran* (continuava afirmant l'esmentat decret) *tots bastant temps per restituir-se lo mateix dia en sas pròpias casas*».²¹

Al marge de la finalitat per la qual foren creades les conferències (que s'anaren redefinint territorialment al llarg dels segles XVIII i XIX), també foren utilitzades com a via per a fer arribar als rectors els edictes episcopals; o, a la inversa, com a manera de notificar a la cúria, a través dels presidents de conferència, notícies vàries sobre tota mena d'incompliments dels mandats episcopals per part del clergat o dels feligresos.²²

Quadre 1 Parròquies del Principat de Catalunya a inicis del segle XIX

Diòcesi	Parròquies
Barcelona	253
Girona	470
Lleida	238
Solsona	148
Tarragona	133
Tortosa	100
Urgell	365
Vic	299
Total	2.006

Font: Elaboració pròpia a partir del *Diccionario de Hacienda* de José de Canga Argüelles (Biblioteca de Autores Españoles, vol. II, Madrid, 1968, pp. 369-370).

Cadascuna de les parròquies disposava, seguint les prescripcions tridentines, d'un perímetre delimitat territorialment, ja fos mitjançant termes o ja fos a través de tota mena d'accidents orogràfics. Després del concili tridentí, sovint es redefinirien de nou els termes parroquials, especialment en aquells casos que eren més aviat confusos o poc definits. Així, per exemple, en el sínode barce-

²¹ Les citacions procedeixen de l'edicta episcopal de Miquel Taverner: *Edicte manat publicar (...) dona forma al establiment de las conferències morals*, Gerona, 16-VIII-1718, p. 5. Una panoràmica històrica i comparativa de les conferències eclesiàstiques a l'Europa moderna, amb les pertinents referències bibliogràfiques, es pot localitzar a Joaquim M. Puigvert: «Conferència eclesiàstica», dins J. Mestre (Dir.): *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62, 1992, p. 283.

²² El nombre de conferències varià lleugerament, en funció de les reestructuracions sol·licitades: al 1718, n'hi havia 46; el 1722, 55; el 1751, 57; el 1827, 54 (J.M. Puigvert: *La parròquia rural a Catalunya...* op.cit., vol. I, p.161). Es disposa de diversos exemples d'utilització de les conferències com a mecanisme de control episcopal: el bisbe Josep Taverner a la seva *Instrucció Pastoral* de 1725 (op.cit., p. 28) ordenà als presidents de conferència que li donessin raó de les irregularitats comeses per la clerecia de la seva corresponent conferència en la celebració de funerals i honres; el bisbe Baltasar Bastero (*Manaments fets ... en la visita que personalment ha fet, en la parroquial Iglésia...*, s.d.) ordenà als presidents de conferència recollir i enviar al Notari del Vicariat eclesiàstic els registres confeccionats pels rectors de les confirmacions administrades als seus parroquians des de l'etapa del bisbe Taverner i d'Ardena, denunciant els omisos.

loní de 1586 es proposaria que els rectors i prohoms de les parròquies que no disposessin de dotalies, acompanyats de notaris «visuren y rodén los termens y ambits y affrontacions de ses parrochials per saber fins ahont arriben los uns y los altres». ²³ Aquestes mesures dirigides a delimitar les parròquies després de Trento, al seu torn, cal pensar que facilitarien tant el cobrament del delme com l'elaboració dels registres sacramentals. ²⁴

En alguns casos, aquests actes de delimitació parroquial donarien lloc a la instal·lació física de termes (tal com es dedueix, per exemple, del plet de 1759 ja esmentat, entre els rectors de Camós i de Cors), ja fossin creus o «pilars de pedra o cals», de dimensions «com un home o mitg home»; termes que, al seu torn, podien portar inscrits el nom de les parròquies que delimitaven; en molts d'altres casos, però, el que podia indicar la divisió eren simplement els accidents orogràfics, ja fossin «els rechs, marges, vedrunas y muntanyas», o puigs, o torrents, o cloterades. ²⁵

²³ Citat per Josep Sanabre: «Los sínodos diocesanos de Barcelona», a *Reseña Eclesiástica*, núm. XXII (1930), pp. 41-42. Per a la delimitació territorial de les parròquies catalanes en època medieval es fa imprescindible la consulta de Cebrià Baraut: *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic Bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, la Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1986; Ramon Ordeig: *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, Vic: Fundació Gallifa, 2 vols, 1993; Jordi Bolós: «Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica», dins *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara*, Solsona, 1993, vol. I, pp. 259-284; Elvis Mallorquí: *Un territori en evolució: Cruïlles i la Conca Mitjana del Daró, del segle IX als inicis del segle XIV*, Girona: Universitat de Girona/Institut de Llengua i Cultura Catalanes (Secció Jaume Vicens), treball de doctorat, inèdit, 1997.

²⁴ Són diversos els intents d'assegurar el cobrament del delme durant els segles XVI i XVII: per part de les Corts catalanes, per exemple, aquests intents culminaren amb el capítol de cort de 1599 i les constitucions, no aprovades, de 1626 i 1629, sobre «*De la forma de pagar delmes, primícies i tasques*», tal com va indicar en el seu moment Eva Serra a *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*, Barcelona: Crítica, 1988, pp. 56-59. Per part de les institucions eclesiàstiques cal fer esment de la constitució emanada del Concili Provincial de la Tarraconense de 1564 que determinava «que ningú no es pot excusar del pagament de delmes i primícies sense privilegi especial» i que es publicà a les esglésies quatre vegades l'any (vegeu de Josep M. Marquès, *Concilis provincials Tarraconenses*, Barcelona: Proa, 1994, pp. 175-179); en aquest mateix llibre es reproduïx la constitució referent al delme present en els rituals diocesans catalans dels segles XVI-XVIII i que els rectors publicaven durant les quatre festes anyals (això és: Nadal, Pasqua florida, Pasqua granada i per la Mare de Déu d'Agost): «*Item s'amonesta a tots los christians, la gravissima obligació que tenen, de pagar integrament los delmes y primícies de tots los fruyts que Deu los dona, en pena d'excomunicació, la que incorren los qui no pagan aniversaris, fundacions, y llegats pios, ò be en estos advertidament cometen algun frau ò engany*» (op. cit., p. 186). Sobre els llibres sacramentals, el Concili Provincial convocat per Joan Terés (1591), decretà una constitució sobre la necessitat que els rectors anotessin en els cinc llibres parroquials els noms dels batejats, confirmats, casats, difunts i dels que confessaven anualment (cf. op.cit., ps. 155-156). Si bé algun d'aquests registres (com ara el de bateigs) en algunes parròquies catalanes ja és documentat abans del Concili de Trento, seria un cop finalitzat el Concili (1563) que es començarien a generalitzar els *quinque libri*, si bé els decrets tridentins, només expliciten la necessitat de confeccionar els llibres de bateigs (els quals ja surten com a documents en ús) i el de matrimonis. El registre de defuncions no s'obligà de manera universal fins que el *Rituale Romanum* de 1614 ho feu obligatori (Cf. Carlo M. Cipolla: op.cit. pp. 197-203).

²⁵ ADG, Procés de Doménec Buixons, núm. 340. En aquest procés el procurador Fco. Gallart de Miquel Buch, rector de les esglésies de Cors i Mata, demanà que els testimonis que fossin consultats en l'esmentada causa, entre d'altres qüestions, se'ls interrogués «*si saben quinas circumstàncies son menester perque un terme sie y se conega ver divisor de parroquias, y si diuben que ho saben que las expliquian. Y digan tots quans termes hagen vist divicoris de parroquias, que tingan las circumstàncies que explicar*

Aquesta delimitació territorial precisa de la xarxa parroquial, tanmateix, no generà durant l'època moderna una cartografia d'àmbit diocesà que la representés, si bé és prou conegut que foren diversos els bisbes europeus d'època moderna que maldaren per disposar d'una mapa de les seves diòcesis amb l'objecte de conèixer els itineraris a seguir durant les seves visites pastorals i les distàncies existents entre les parròquies.²⁶

Resulta del tot plausible que les delimitacions parroquials no es cartografiessin, bàsicament per dues raons: en primer lloc, perquè els límits de les unitats administratives de l'Antic Règim (ja fossin termes baronials, municipals o parroquials) es fonamentaven, de manera explícita o implícita, en la tradició oral (si bé recolzada sovint per documents escrits o la presència de fites o termes) i el costum (o el «temps immemorial» del que parla la documentació d'època), al qual, sovint, s'apel·lava;²⁷ i en segon lloc, s'ha de considerar que

*haber de tenir, y axí mateix tots los termes divisoris de parroquias que hagen vist que no tingan totas o part de ditas circumstàncias». El testimoni Pere Narcís, propietari agrícola de la parròquia de Camós, declarà que per tal que un terme sigui divisor de parròquies «cal que tal terme sie escrit o assenyalat ab alguna creu y que sie tingut o reputat per tal terme de divisió»; aquests termes podien ser «pilars de pedra o cal». El mateix testimoni afirmà que ell havia vist termes d'aquesta mena entre les parròquies de la Mota i Sant Medir, de Sant Jordi i Cervià, Mata i Banyoles, Sous i Beuda, Sant Esteve de Gualbes i les Olives. Tanmateix, el mateix testimoni també declarà que les parròquies podien ésser dividides «sens termes», com era el cas, digué, «de totas las parròquias de la Batllia de Cornellà», a excepció de Sor i de Palol de Revardit; en aquests casos els límits parroquials es coneixien uns d'altres a través de «rechs, puigs, marges y titols». Miquel Balló, pagès de Cors, declarà que per tal que un terme sigui divisor de parròquies cal que sigui «com un home o mitg home», tot i que eren moltes les parròquies que es dividien sense termes; finalment, un altre testimoni, Salvi Mariscot, pagès de Camós, afirmà que «els termes parroquials estan escrits de un costat y altre o bé ab uns pilars grossos pues ha vist ell testimoni que entre las parròquias de Merlant y Porqueres hi ha un terme que a la una part diu Merlant y a la altre part diu Porqueres». Per una descripció precisa, referent al Pallars Sobirà a l'època moderna, dels termes parroquials i de com es visuraven, vegeu Josep M. Bringué: *Comunitats i béns comunals al Pallars Sobirà, segles XV-XVIII*, Universitat Pompeu Fabra, Tesi Doctoral inèdita, 1995, p. 8*

²⁶ I a recerca de mapes diocesans amb els seus corresponents límits parroquials dels segles XVII i XVIII als arxius diocesans de Barcelona, Girona i Vic, ens ha resultat del tot infructuosa. Recentment l'*Atlas d'Història de Catalunya* dirigit per Jesús Mestre i Víctor Hurtado (Barcelona: Edicions 62, 1995) confirma, de nou, aquest buit cartogràfic per a l'època moderna. Existeixen exemples d'alguns bisbes que es preocuparen per disposar d'un mapa general de les seves diòcesis: el bisbe de Segorb Alonso Cano encarregà a un autor desconegut l'elaboració del *Mapa Corographico del Obispado de Segorbe (1773)* (Cf. Alfredo Faus: *Mapistes. Cartografia i agrimensura a la València del segle XVIII*, València: Edicions Alfons el Magnànim-Generalitat Valenciana, 1995, p.23); el cardenal de Toledo Francisco Antonio de Lorenzana va encarregar, el 1782, al geògraf Tomàs López un mapa del seu extens arquebisbat, enviant un extens qüestionari als rectors, als quals demanà la seva col·laboració en el projecte (cf. J. Porres et al.: *Descripciones del cardenal Lorenzaba (Archivo Diocesano de Toledo)*, Toledo: Instituto Provincial de Investigaciones y Estudios Toledanos/Diputación Provincial, 1986). Exemples de mapes diocesans per a la França dels segles XVI, XVII i XVIII, a Monique Pelletier: «Des cartes pour communiquer: de la localisation des etapes, a la figuration du parcours 17-18e siècle» i «Des cartes pour partager: Divisions administratives, frontières, plans tiers du 16e au 18e siècle», dins *Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia. 5è Curs: la cartografia francesa, 21, 22, 23, 24 i 25 de febrer de 1994*, Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, 1996, pp. 35 i 23, respectivament.

²⁷ A l'hora d'interpretar el perquè d'aquest buit cartogràfic seguim les atinades indicacions de Jordi Olivares a la seva tesi doctoral, *Comunitats rurals en terres de baró. Conflictes camperols i litigiositat a la Reial Audiència de Catalunya (1591-1658)*, Universitat Pompeu Fabra: Tesi doctoral inèdita, 1995, vol I, pp. 322-323; i les observacions d'António M. Espanha a *Visperas del Leviatán. Instituciones y poder político (Portugal, siglo XVII)*, Madrid: Taurus, 1989 -1a ed. portuguesa: 1986-, p. 50.

la cartografia d'Antic Règim, en general, s'ocupava de representar molt més els límits de la corona que no pas els detalls de les divisions polític-administratives internes.²⁸

Així doncs, es pot concloure que els límits parroquials, en la mesura que es coneixien sobre el terreny, no era ni necessari ni peremptori cartografiar-los, si bé es confirmaven indirectament, de manera real i efectiva, any rera any a través del ritual del salpàs (visita anual que el rector efectuava, durant la setmana santa, a totes les cases de la parròquia, amb l'objecte de beneir-les amb una mescla de sal i aigua), i les anomenades processons de benedicció de terme, de manera, diguem-ne, més simbòlica.²⁹

3. El salpàs i el coneixement rectoral qualitatiu del territori parroquial

El ritual del salpàs, al marge dels drets rectorals que suposaven per als rectors (que ara no ve al cas detallar), del seu ric simbolisme bíblic (la mescla de sal i aigua encastada al llindar de les cases volia evocar la sang de l'anyell que protegí les cases dels hebreus de l'àngel feridor quan la sortida d'Egipte) i dels seus aspectes, diguem-ne, més *folklorics* i *acolorits* (descrits en els rituals diocesans i les consuetes d'època moderna, així com per la literatura etnogràfica i la geografia regional),³⁰ tindria bàsicament, tant en el camp com a la ciutat,

²⁸ Sobre el fet que la cartografia d'antic règim anés més dirigida a remarcar els límits de la corona que no pas les seves divisions internes vegi's, a més d'António M. Espanha (op.cit. p. 50), les consideracions que han fet Francesc Nadal i Luis Urteaga a «Cartografía y Estado. Los mapas topográficos nacionales y la estadística territorial en el siglo XIX», a *Geocrítica*, 88 (1990) (de manera especial, p. 10) i Paul Allié: *L'invention du territoire*, Grenoble: Presses Universitaires, 1980, pp. 56-61. Vegeu, a més, Alfredo Faus: op.cit.

²⁹ Es tracta de la benedicció del terme parroquial que s'efectuava a les parròquies durant la processó de la Santa Creu el 3 de maig; vegeu exemples a Joaquim M. Puigvert: *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetat (Riudellots de La Selva)*, Barcelona: Fundació Vives Casajuana, 1986, p. 211; i a Josep M. Bringué: op.cit., vol. I, p. 91.

³⁰ Un exemple de la descripció que dona del salpàs un ritual diocesà es pot trobar a l'*Ordinarium Barcinonense* del bisbe Guillem Cassador (Barcelona: Apud Claudium Bornat, 1569); descripcions del salpàs en les consuetes d'època moderna a Antoni Pladevall i Josep M. Pons Guri: «Particularismes catalans en els costumaris dels segles XIII-XVIII», dins *II Congrés Litúrgic de Montserrat. III (Secció d'Història)*, Barcelona: Abadia de Montserrat, 1967, pp. 103-159. Per a les descripcions etnogràfiques vegeu: Cels Gomis: *La bruixa catalana*, Barcelona: Altea, 1987, 2a ed. pp. 122-123 (ed. a cura de Cels Gomis Serdañons); Valeri Serra i Boldú: *Calendari folklòric d'Urgell*, Barcelona: Seix Barral, 1915, p. 108; Salvador Vilarrasa: *La vida a pagès*, Ripoll: Maideu, 1975, pp. 135-136 (1a ed, a la revista *Scriptorium*: 1925); Joan Amades: *Costumari català. El curs de l'any*, Barcelona: Salvat/Edicions 62, 1982, II vol., pp. 732-737. Més recentment han tornat a descriure el ritual Jaume Fàbregas: *Tradicions, mites i creences dels catalans*, Barcelona: Edicions 62, 1979, pp. 69-70 i Carme Vinyoles: *Màgiques, pors i supersticions*, Girona: Diputació de Girona/Caixa de Girona, 1988, pp. 24-25. Algunes monografies de geografia regional també l'han descrit, com un element més dels «gèneres de vida» (rurals), conceptualitzats per Vidal de la Blache: és el cas de la de Maria de Bolós a *La comarca de Olot. Estudi de Geografia regional*, Barcelona: Universidad de Barcelona, 1977, p. 184-186.

dues finalitats: la de marcar simbòlicament els límits o fronteres comunitàries de la parròquia, tal com s'ha assenyalat oportunament des de l'antropologia social;³¹ i la de possibilitar un coneixement i control, per part dels rectors, força qualitatiu i en profunditat del territori parroquial, tant dels seus habitants, per la visita que comportava a totes les cases del terme, com de les activitats manufactureres que desenvolupaven els seus parroquians i dels esplets que, aleshores, ja començaven a verdejar i anunciar les característiques de la futura anyada i collita.

No és cap casualitat que en alguns indrets, com ara a Riudellots de la Selva el 1763, s'aprofités l'avinentesa del salpàs per a confeccionar el llibre de *status animarum* (o llibre de combregants), una mena de padró parroquial que podia contenir informació demogràfica de primer ordre i que complementava el *corpus* documental dels altres quatre llibres sacramentals existents als arxius parroquials (això és els llibres de bateigs, confirmacions, matrimonis i òbits); així, en l'esmentada consuetud riudellotenca s'explica que «y en quiscun vehinat cuyda lo curat que en ell passa per dit salpàs d'assentar en los llibres de cura que quiscun d'ells té en son poder, los individuos, amb lo nom y cognom y edat de quiscun (...). Cuydant en lo mateix temps que los individuos de las casas que, a son vehinat correspon cumplien en son any los presseptas d'annual conffessió y comunió».³² Les dades que s'havien de recollir en el llibre d'estat d'ànimes, que podien arribar a tenir un marcat caràcter secret i confidencial, ja havien quedat prou estipulades, en el cas gironí, per les prescripcions del bisbe de Girona Josep de Taberner (1725), que havia indicat que en aquells documents els rectors hi tinguessin «casa per casa descrita tota la gent de la parròquia, ab la distinció del estat y edat de cada qual, tant grans

³¹ Jesús Contreras: *Les festes populars*, Barcelona: Hogar del Libro, 1982, p. 51; Carles Salazar: *Església i comunitat en els orígens de la Catalunya contemporània. Institucions parroquials del Bisbat de Vic (segles XVIII-XIX)*, Universitat de Barcelona: Tesi de Llicenciatura inèdita, 1988, pp. 61-63; Andrés Barrera: *Casa, herència y família en la Cataluña rural*, Barcelona: Alianza Universidad, 1990, p. 230; recentment Alvar Monferrer ha dedicat un magnífic llibre al ritual (*La salpassa*, València: Generalitat Valenciana, 1995). De fet, la interpretació que donen els antropòlegs referenciats ací segueix en bona mesura a Carmelo Lisón Tolosana, el qual, al 1971, per al cas galleg, remarcà com els límits parroquials eren gelosament guardats a través del temps i com el trajecte de moltes processons els resseguia, sense traspasar-los, prova, segons ell, de la «unitat sociocultural» (real i simbòlica) de la parròquia gallega (Cf. *Antropología cultural de Galicia*, Madrid, 1971, p. 105); interpretació que el mateix autor aplica a d'altres àmbits geogràfics peninsulars a *Antropología social: reflexiones incidentales*, Madrid: Siglo XXI, 1986, pp. 17-19.

³² Vegi's Joaquim M. Puigvert: *Una parròquia catalana del segle XVIII a través de la seva consuetud...* op. cit., pp. 75-80; i, del mateix autor, l'article «Salpàs», a Jesús Mestre (Dir.): *Diccionari d'Història de Catalunya*, Barcelona: Edicions 62, 1992, p. 957. Més recentment, han incorporat aquesta explicació Eugeni Perea (*El comportament religiós a Catalunya al segle XIX a la diòcesi de Tarragona. El compliment pasqual*, Reus: Edicions del Centre de Lectura, 1993, p. 39) i Alvar Monferrer. Aquest darrer conclou que «mitjançant aquest ritual (el salpàs) el rector marca el territori parroquial contra les possibles intrusions de les parròquies veïnes. Durant els segles XVI i XVII els plets entre senyors i municipis pels límits del terme del domini són freqüents. La parròquia podia portar raons a aquests dominis: l'església de freqüentació dels qui vivien a les zones qüestionades, delmes i altres atributs que s'hi pagaven. etc... un més, potser dels més importants, era la visita que comportava la pràctica de la Salpassa» (*La salpassa*: op. cit., p. 133).

com petits, notant cada any la gent nova que hi sobrevé, y la que sen va, com y també los que naixen y moren».³³

En definitiva, es pot concloure que el ritual polifuncional del salpàs, possibilitava portar a la pràctica la visita anual que en el llibre *Methodo para gobernar una parroquia* (Mataró, 1798), es recomanava efectuessin els rectors a totes les cases de les seves parròquies;³⁴ en fer-ho, el coneixement (i control) del territori i dels seus habitants per part dels rectors, es feia molt més tangible i operatiu. Alguns d'aquestes rectors, els més instruïts, cultes i lletraferits, aprofitarien, també, el coneixement topogràfic que tenien de llur parròquia per a confeccionar tota mena de documents rics en informacions i dades històriques i d'interès econòmic; informacions que anaven molt més enllà, fem-ho avinent, de les seves estrictes responsabilitats rectorals, i que els convertien en correponsals ideals per a bisbes, militars, i tota mena erudits, al marge que fossin útils per a recobrar antigues prestacions i rendes parroquials que havien quedat en desús; serien els casos, per exemple, d'Ignasi Abad, Joan Calderó, Domenec Costa i Bafarull, Francesc Mirambell, entre molts d'altres que, ben segur, esperen que algun historiador els resquiti de l'anonim.³⁵

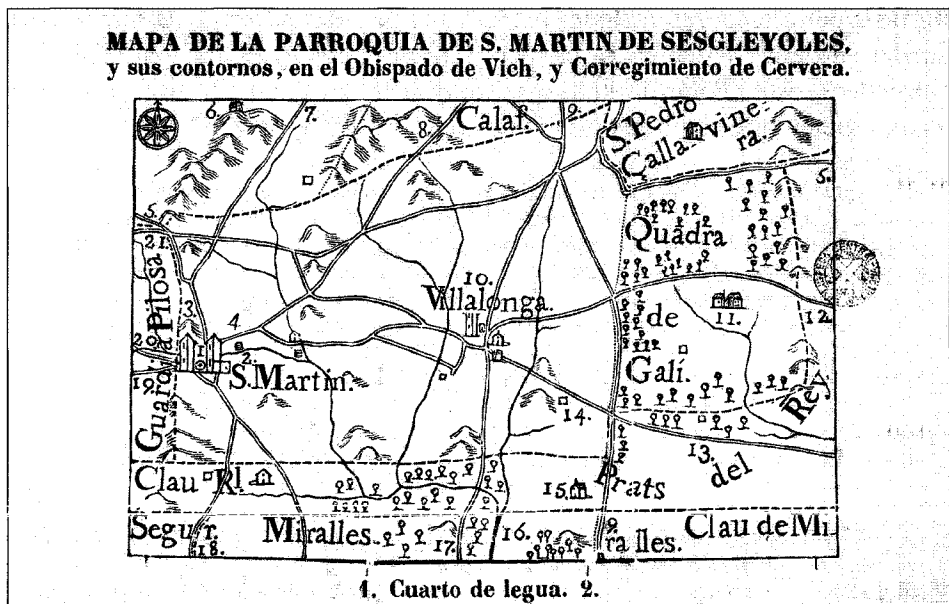
³³ Cf. Josep de Taverner y d'Ardena, *Instrucció pastoral per lo bon govern de las parròquias del Bisbat de Girona...*, Girona, 15-III-1725, p. 20. Sobre els llibres d'estat d'ànimes, i el seu caràcter secret i confidencial, vegeu Louis Michard i Georges Couton, «Les livres d'états des âmes. Une source a collecter et a exploiter», a *Revue d'Histoire de l'église de France*, vol. LXVII, núm. 179 (juillet-décembre 1981), pp. 261-271. Són diversos els historiadors que han utilitzat aquesta font per a comprovar el grau de compliment dels preceptes pasquals, com ara José Goñi («El cumplimiento pascual en la diócesis de Pamplona en 1801», *Hispania Sacra*, vol. XXVI, 1973, ps. 361-372) i més recentment, Eugeni Perea (op. cit.) i Josepa Ballvé (*Compliment pasqual a Barcelona a principis del segle XIX (1826-1834)*, Barcelona: Universitat Pompeu Fabra, 1994, memòria de tercer cicle, inèdita). Tot i les seves possibilitats, en general, els llibres d'estat d'ànimes han estat poc utilitzats per a estudis de caràcter demogràfic i d'història urbana: una notable excepció seria la de Pilar López Guallar («La densificació barcelonesa: el territori de la parroquia de Santa Maria del Pi, 1693-1859», a *El Pla de Barcelona i la seva història*, Barcelona: La Magrana-Institut Municipal d'Història, 1984, especialment pp. 276-277).

³⁴ El qualificatiu «polifuncional» és manllevat d'Àlvar Monferrer (op.cit., p. 134). Vegeu *Método para gobernar una parroquia*, Mataró: Juan Abal Impresor, 1798, pp. 55-63. Es tracta de la traducció feta del llibre francès publicat per ordre del bisbe Comte de Toul «por un cura del obispado de Barcelona»; traductor anònim que Roser Salicrú proposa identificar amb Damià Somalla, rector de Mataró (1776-1793) a «El Directori del Párrocho de Damià Sumalla. Esbós d'una estructura i organització parroquial al darrer terç del segle XVIII: Santa Maria de Mataró», a *Fulls del Museu Arxíu de Santa Maria de Mataró*, núm. 30 (gener 1988), pp. 10-36.

³⁵ Josep Ignasi Abad, durant el seu rectorat a Bergús a la segona meitat del segle XVIII, havia consultat pergamins de l'arxíu parroquial «per a recobrar (en paraules de Ramon Planes) antigues prestacions degudes al rector i oblidades o negligides per la resistència passiva de la pagesia»; a més va respondre acuradament al bisbe Rafael Lasala (26-VI-1775), sobre les característiques de l'agricultura i la indústria a la seva parròquia després que aquest li enviés el *Discurso sobre el fomento de la Industria popular* de Campomanes (vegeu Ramon Planes, «Conreus, collites i rendiments a la segona meitat del segle XVIII (1751-1808): les terres rectorals i la primícia parroquial de Bergús (veïnat de Cardona)», a *Cardener*, núm. 2 (1985), p. 155). Joan Calderó, sagristà curat de Riudellots de la Selva, redactà una consuetat (1763) farcida de dades d'interès etnogràfic, històric i econòmic (vegeu J.M. Puigvert: *Una parròquia catalana...*, op.cit., especialment pp. 57-61); Domenec Costa y Bafarull, rector de Vallferosa (1779-1782), Castelvell (1782-1784) i de Castellnou de Seana (1784-1806), redactà les *Memorias de la ciudad de Solsona y su Iglesia que restaren inèdites fins el 1959* (vegeu Miquel Galitó, *Domènec Costa i Bafarull, rector de Castellnou de Seana (1749-1806)*, Lleida: Virgili-Pagès, 1989); sobre Francesc Mirambell, vegeu la nota que segueix.

De tots ells, és especialment remarcable, Francesc Mirambell i Giol (1761-1823), que publicà el *Mapa de la parroquia de S. Martín de Sesgleyoles y sus contornos, Obispado de Vich y Corregimiento de Cervera* (1798) (vegeu mapa 2), acompanyat de dades sobre l'agricultura i la indústria de la contrada (dues fàbriques d'aiguarent i una notable indústria dispersa de la llana); un mapa que, després de vint-i-dos anys de la seva publicació el seu autor encara en faria arribar un parell d'exemplars al canonge i erudit vigatà Jaume Ripoll amb la finalitat que esdevingués un model a imitar: «para que se sirva distribuir-los (li deia en una carta, en referència a l'esmentat mapa) entre los sujetos de su gusto a fin de que se dediquen en practicar lo mismo con respecto a sus patria».³⁶

Mapa 2

Font: «Mapa de la parroquia de S. Martín de Sesgleyoles, y sus contornos, en el Obispado de Vich, y Corregimiento de Cervera, compuesto por D. Francisco Mirambell y Giol, presbítero y rector de la misma, para guía de sus feligreses», 1798 (Biblioteca de Catalunya).

³⁶ Arxiu Episcopal de Vic: Lligall *Mirambell. Papers* (carta dirigida a Jaume Ripoll, signada a Prats de Lluçanés, el 8-IV-1820). Francesc Mirambell era un exponent d'eclesiàstic interessat pels temes agraris; fou membre de la Reial Acadèmia de Ciències Naturals i Arts de Barcelona, destacà com a promotor de nous cultius (com ara la patata) durant el seus rectorats (1789-1804) a Sant Martí de Sesgleyoles i a Prats de Lluçanés (1804-1823), tal com va assenyalar Pau Vila (cf. «Les patates», a *Visions geogràfiques de Catalunya*, Barcelona: Barcino, 1962, vol. I, pp. 147-151); i redactor d'articles sobre agricultura (per exemple: «Noticias sobre agricultura», dins *Memorias de Agricultura y Artes*, Vol. II - 1816-, pp. 62-64, 97-112, 155-160, 193-198, i 246-256). Fou membre de la Reial Acadèmia de la Història (Madrid) i de la de Bones Lletres (Barcelona) i destacà, així mateix, per les tasques i obres d'erudició històrica, ja fos ordenant l'Arxiu parroquial de Sesgleyoles i elaborant els seus índexs o com a destacat col·laborador i corresponsal de la España Sagrada del pare Flórez. Vegeu: *Relación de los méritos, títulos y ejercicios literarios de D. Francisco Mirambell...*, Madrid, 26.I-1803.

4. Permanències i canvis en el mapa parroquial

Si bé és cert que, *grosso modo*, la xarxa parroquial d'Antic Règim es caracteritzava per una certa estabilitat i permanència al llarg del temps, no és pas menys cert, però, per dir-ho amb paraules prou gràfiques de Josep M. Marquès, que al llarg dels segles medievals i moderns, «en realitat es produeixen naixements i morts de parròquies»;³⁷ dinamisme que, val a dir, les interpretacions historiogràfiques excessivament rígides i «institucionalistes» subestimen un xic o força, segons els casos.³⁸ Aquest dinamisme el podem comprovar, com a mínim, de dues maneres: per una banda, parant atenció en els sovintejats casos de litigis territorials que arribaven en els tribunals eclesiàstics, i per l'altra, observant com, segons conjuntures demogràfiques i els moviments poblacionals, en alguns casos, se suprimien o s'erigien noves parròquies. Vegem-ne alguns exemples.

4.1. Disputes per límits

Els Processos Judicials dels Tribunals Eclesiàstics de la diòcesi de Girona mostren com eren força freqüents les disputes i bregues entre parròquies veïnes, i els seus respectius rectors, per qüestions de límits, darrera les quals sovintejaven les previsions d'algun rector o altres delmadors per fer-se amb el delme i primícia (global o parcial) d'alguna heretat o altres drets rectorals o parroquials corresponents a una casa.³⁹ No sempre, tanmateix, aquesta mena de conflictes arribaven als tribunals.

Així, per posar un exemple, al 1754, el rector de les parròquia empordanesa de Gaüses disputava al de Vilopriu «*algun dret en la Rajoleria que vulgarment se anomena Rajoleria de Morí de Pins*», valent-se que en l'esmentada rajoleria el 1744 havia parit una criatura la dona d'un rajoler que havia estat batejada a l'església parroquial de Gaüses.⁴⁰ Davant d'aquest fet el rector de Vilopriu (que es pensava que l'esmentada rajoleria restava inhabitada) començà a realitzar tot un reguitzell de perquisicions i diligències per aclarir el litigi. En primer lloc, va recórrer al testimoni oral: «*me digueran* (anotà el rector de Vilopriu a la corresponent consuetud parroquial) *alguns del poble que sempre habian sentit a dir que dita rajoleria era del terme de Vilopriu*»; després aniria a cercar testimonis escrits: «*jo feu las diligèncias per saber la veritat y en lo Cabbreu de Donya Maria Isabel Nadal y de Guitart de 1585, Senyora del Castell de Vilopriu, encon-*

³⁷ Josep M. Marquès: «Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona», a *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXV (1995), p. 405.

³⁸ Vegeu, per exemple, António M. Espanha (op.cit., p. 50).

³⁹ Vegeu de Josep M. Marquès el seu catàleg *Processos del segle XVI-XVIII de l'Arxius Diocesà de Girona*, s.d. (exemplar mecanografiat). Són especialment significatius, a tall d'exemple, els següents casos: Procés de Salvador Francesc, rector del Mercadal, contra Jaume Calderó, capellà major i Pau Mendoza, sagristà segon de Sant Feliu de Girona, per una qüestió de límits parroquials a la plaça d'en Vila i carrer de Canaders (1680) (Cf. Processos de Joan i Francesc Sarradell, núm. 5); procés de Sixt Alemany, rector de Sant Dalmai, contra Sixt Pont, rector de Brunyola, sobre dret a administrar sagraments a la casa d'en Joan Isern (1708) (Cf. Processos de Domènec Burch Joris, núm. 748).

⁴⁰ Els fragments ací reproduïts de la Consuetud de Vilopriu del segle XVII i XVIII es poden localitzar a J.M. Puigvert: *La parròquia rural...*, op.cit., vol. III, p. 36.

tri com dita rajoleria és dins del terme de Vilopriu»; un terme municipal que, en aquest cas, coincidia amb el parroquial, tal com registra gràficament el mateix llibre de consuetuds: «tots y quiscun dels habitants són d'un mateix comú, també en lo temporal com espiritual».

Les altres proves que aporta el rector de Vilopriu proven com els estadants de la rajoleria al 1751 complien els seus deures amb l'església de Vilopriu, on hi batejaren el seu fill, i on feien efectiu el «*precepte de la comunió anual*». Una altra prova inequívoca que aporta l'esmentat rector de Vilopriu és que el 8 d'abril de 1751 ell en persona hagués donat «*lo salpàs en lo llindar de la porta de dita Rajoleria*». Davant de totes proves presentades es cridaren experts que arribarien extrajudicialment a la conclusió que l'esmentada rajoleria pertanyia al terme parroquial de Vilopriu.

4.2. Supressió i creació de parròquies

Com ja hem anunciat, el mapa parroquial es podia fer ressò dels canvis demogràfics experimentats i de distribució de la població; canvis que, en el cas de pèrdua de la població, podien suposar la necessitat de suprimir parròquies (per les dificultats per a assegurar el manteniment d'un clergue resident i del culte), tot agregant el seu territori a d'altres, esdevenint meres esglésies sufragànies. I en cas de creixement demogràfic, el procés invers, a saber: la necessitat de segregació de velles parròquies i de creació, al seu torn, de noves. Per dir-ho amb les paraules d'Antoni Pladevall, «el nombre de parròquies era molt gran i anava creixent o disminuint d'acord amb l'augment o minva de poblament. Així era freqüent de repartir el terme d'una gran parròquia inicial en dues o tres més i també que antigues parròquies passessin a sufragànies o filials d'una altra quan no hi havia prou gent per a assegurar el manteniment del seu sacerdot i culte».⁴¹ Amb el benentès, però, que aquestes modificacions no resultaven ni fàcils ni ràpides en la mesura que existien o emergien, tal com veurem tot seguit a través d'alguns exemples, no pas poques resistències i rèmores a vèncer, a saber: la de la parròquia «mare» a perdre o transferir part de les seves rendes a la nova parròquia ideada o, en d'altres casos, la negativa dels habitants a efectuar la dotació econòmica de la nova parròquia.

Un bon exemple de supressió de parròquies al llarg de l'època moderna ens l'ofereix la subcomarca de l'Alta Garrotxa, que coincideix en bona mesura amb la part més muntanyosa i ferèstega del vell ardiaconat de Besalú de la diòcesi de Girona. En efecte, tal com en el seu moment mostrà Josep M. Pons Guri, si en el segle XIV, abans de la pesta de 1348, l'ardiaconat de Besalú disposava de 151 parròquies, al 1691, aquest nombre s'havia reduït a 82.⁴² En realitat, la major part de les antigues esglésies parroquials, més que desaparèixer, el que

⁴¹ Vegeu: Antoni Pladevall, *Història de l'Església a Catalunya*, Barcelona: Claret, 1989, p. 23.

⁴² Cf. Josep M. Pons i Guri: «Nomenclátories de la diòcesis gerundense en el siglo XIV», a *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XVII (1964-1965), pp. 5-77. Per una relació exhaustiva i detallada de les annexions parroquials de la diòcesi gironina als segles XVI, XVII i XVIII vegeu Josep M. Marquès: «Creació i extinció de parròquies...», loc. cit., pp. 412-413.

experimentaren fou canviar l'estatut de parròquia pel d'església sufragània, agregant el seu territori al d'una altra parròquia.⁴³ Moltes d'aquestes sufragànies formarien part d'aquelles zones muntanyenques demogràficament deprimides descrites per Pierre Vilar que no participarien del creixement demogràfic general experimentant en el Principat entre 1718 i 1787.⁴⁴

De fet, a aquesta situació demogràfica depauperada se sumaria una situació pastoral, des de la perspectiva de les autoritats eclesiàstiques, inquietant i gens falaguera, per dir-ho amb les mateixes paraules de William J. Callahan. A l'interior de l'Església d'Antic Règim existien considerables desequilibris funcionals i geogràfics que dificultaven l'exercici pastoral de l'Església i que reforçaven la naturalesa urbana de la institució, en la mesura que els eclesiàstics seculars i regulars tendien a concentrar-se a les ciutats i viles més importants, on, per altra banda, es dirigien i drenaven els seus recursos i rendes que majoritàriament procedien del camp.⁴⁵

Si a les zones més muntanyenques, en general, s'experimentà un retrocés en el nombre de parròquies, per contra, en el litoral i la costa tindria lloc un procés invers, que es donaria de manera paral·lela a l'establiment de nuclis de població de pescadors i comerciants; aquest fou un procés que ja es produí, per exemple, en el segle XVI i XVII, amb la creació de les parròquies costaneres de Calella (1528), Malgrat (1601) i l'Escala (1682).⁴⁶ I el remarcable increment demogràfic de les comarques del litoral català al llarg del set-cents (i el consegüent creixement urbanístic de les seves viles vora el mar substancialment més gran que no pas de les viles d'interior), relacionat amb el creixement econòmic descrit magistralment per Pierre Vilar, provocaria, de nou, una situació òptima per a crear noves parròquies.

⁴³ En efecte, si comparem les 48 esglésies sufragànies que esmenta el bisbe Josep Taverner i d'Ardena (*Edicte en que s'estableix no sols lo modo als que debuen servir-se las iglésias annexas y sufragàneas del Ardiaconat de Besalú...*, Girona, 10-III-1722), amb els nomenclàtors de la diòcesi gironina del segle XIV, publicats per Pons i Guri, ens adonem que totes elles en el segle XIV eren, aleshores, parròquies (es pot trobar el llistat a: J.M. Puigvert: *La parròquia rural...*, op.cit., vol. I, pp. 203-205)

⁴⁴ Si comparem el nombre d'habitants del 1718 amb el de 1787 ens adonem que un considerable nombre de sufragànies han perdut habitants: Miana (de 76 habitants a 68), Sant Llorens de Sous (de 29 a 9), els Horts (de 21 a 12), Lligordà (de 27 a 23), Ribelles (de 35 a 17), Bestracà (de 38 a 37), Monars (de 33 a 20), Enpreperes (de 41 a 38), Riu (de 52 a 46), Carbonils (de 27 a 24); d'altres varen experimentar un creixement mínim. Albanyà (de 66 a 74), Sant Joan dels Balbs (de 60 a 71); Almor (de 21 a 24), Toralles (de 40 a 49) i Guitarriu (de 24 a 17). Dades que procedeixen de Pierre Vilar: *Catalunya dins l'Espanya moderna...*, vol. III, op.cit., pp. 145-163.

⁴⁵ El bisbe Josep Taverner (1722), entre d'altres indicadors de desatenció pastoral assenyala: l'absentisme (o no residència) dels rectors de el Mor, Briolf, Sant Quintí de Bas, els Horts, Sant Llorens de Sous i Finestres; que en moltes d'aquestes sufragànies no es deia missa cada diumenge ni s'ensenyava la doctrina cristiana; descurança i estat deplorable dels edificis, retaules i objectes de culte... El bisbe assenyala que les zones més desateses corresponien, diu, «en la linea del Pirineu desde Setcasas, fins a Bellaguarda, o Coll de Portús, per rahó de lo inaccessible del terreno» (Cf. Edicte... Sufragàneas Ardiaconat Besalú, op. cit.). Sobre el caràcter urbà de l'Església d'Antic Règim vegeu les consideracions de William J. Callahan, *Iglesia, poder y sociedad en España, 1750-1874*, Madrid: Nerea, 1989, p. 18 (1a de. angle-sa: 1984).

⁴⁶ Vegeu Josep M. Marquès: «Creació i extinció de parròquies...», loc. cit., p. 411.

Efectivament, Pierre Vilar a *Catalunya dins l'Espanya Moderna* (1962) ja va constatar de manera diàfana les complexes transformacions institucionals –municipals i parroquials– que aquest creixement del litoral obriria, si bé el fenomen, malauradament, només s'ha estudiat des de la perspectiva més localista i anecdòtica: «*al segle XVIII els viatgers (diu Vilar) no sabien encara ben bé com anomenar els barris nous, les institucions municipals i parroquials dubtaven entre la resistència dels pobles vells i la solució del desdoblament*».⁴⁷

Una comarca òptima per estudiar aquest procés setcentista és, lògicament, la del Maresme. I un exemple concret i ben documentat és el d'Arenys de Mar.⁴⁸ Aquesta vila al 1599 havia rebut del seu senyor jurisdiccional, el marquès d'Aitona, l'estatut d'universitat, així com l'establiment de termes divisoris que la separaven d'Arenys de Munt: aquesta segregació fou limitada en el terreny civil de manera que Arenys de Mar dependria eclesiàsticament durant bona part del segle XVIII, de la parròquia de Sant Martí d'Arenys (de Munt): disposava (d'ençà el 1575) d'una vicaria perpètua, és a dir, d'església amb fonts baptismals i d'un vicari nomenat pel rector d'Arenys de Munt; vicari que per la seva feina cobraria, entorn el 1780 unes 500 lliures anuals (resultat de la suma de la part corresponent que li pagaria el rector d'Arenys de Munt més els ingressos provinents dels serveis religiosos que prestaria).

Les dues viles d'Arenys varen experimentar un considerable creixement demogràfic al llarg del segle XVIII: tanmateix, l'índex de creixement seria superior el d'Arenys de Mar (que seria del 342%, passant de 1.245 a 4.253 habitants), respecte el d'Arenys de Munt (que seria del 243%, passant de 585 habitants a 1.420).⁴⁹ Aquest creixement d'Arenys de Mar deuria animar a les seves autoritats municipals per tal de sol·licitar l'any 1779 a Carles III, la concessió a la seva església (que en els anys 1706-1711 havia estat decorada amb un magnífic retaule barroc i disposava d'una comunitat de preveres) de l'estatut «*de parròquia ceperada y se ponga en ella cura propio*», sol·licitud que li fou denegada per considerar que la qüestió sol·licitada «*era de la privativa inspección de los ordinarios eclesiásticos*».

El moment per presentar una sol·licitud d'aquest caire era òptim ja que la rectoria d'Arenys de Munt (lògicament la que podia oferir major resistència al canvi) en aquells moments es trobava vacant. Fou aleshores quan en el tribunal eclesiàstic de Girona s'obrí un plet per part de les autoritats d'Arenys de Munt contra les pretensions dels de Mar d'erigir-se en parròquia independent. La lectura atenta d'aquest plet, parant atenció en les argumentacions d'uns i altres, resulta espe-

⁴⁷ Pierre Vilar: *Catalunya dins l'Espanya moderna...*, op.cit., vol I, p. 295. Vilar, a més, segueix al viatger Francisco de Zamora, quan indica (1786) que el poble de Vilassar «*tiene su solicitud de erigirse en pueblo separado de la matriz baxo el nombre de San Juan de Vilassar de Mar*»; o quan diu (1790) que «*hom ha desplaçat el rector de la parròquia de Vilalba, poble de l'interior, per fer front a les necessitats de Canet a conseqüència del ser recent creixement*» (*Catalunya dins...*, op.cit., vol. III, pp. 83 i 84, respectivament).

⁴⁸ ADG, Processos de Domènec Buixons, 1065/núm. 429 (les citacions que es fan procedeixen d'aquest procés).

⁴⁹ Pierre Vilar: *Catalunya dins l'Espanya Moderna...*, op. cit. vol. III, p. 143.

cialment il·lustrativa per entendre la problemàtica que acompanyava una situació d'aquesta mena i, de manera especial, per comprendre la naturalesa de la resistència per part de la parròquia «mare», a perdre una part del seu territori. Ras i curt: darrera la resistència a la creació d'una nova parròquia hi havia la por a que s'apliqués la legislació tridentina que permetia que les rendes de la rectoria històrica, en el cas que fossin suficients, fossin dividides *ex aequo*, entre la vella i la nova parròquia. És per això que el gruix central de les al·legacions de les autoritats d'Arenys de Munt van dirigir-se a demostrar que les 1.500 lliures anuals que *grosso modo* corresponen a la seva rectoria (procedents de la tercera part del delme del terme parroquial més els ingressos provinents d'altres drets parroquials) eren del tot necessàries per atendre a la seva població, ja que (diuen) el terme és molt extens i en ell hi ha cases disperses distants a una hora del nucli, circumstàncies que fan necessàries, com a mínim el manteniment, tot a càrrec del rector, d'un parell de vicaris, d'un cavall i d'un criat. Finalment, el procurador de les autoritats d'Arenys de Munt, és prou clar davant el fiscal i jutges, emparant-se en el cap. IV de la Ses. XXI del concili tridentí: davant la necessitat que té la seva rectoria de les seves rendes, en el cas que es concedeixi l'estatut parroquial a Arenys de Mar i que es demostrï que les 500 lliures corresponents al vicari no fossin suficients, allò que faltés fos subministrat pels habitants d'Arenys de Mar.

Al seu torn, el procurador que representava a les autoritats d'Arenys de Mar, presentà per a justificar les expectatives d'independència parroquial tres argumentacions: a) en primer lloc, constatà que darrera el mòbil no hi havia el desig d'«ostentació», sinó la necessitat d'obtenir millors serveis religiosos, ja que la universitat d'Arenys havia crescut considerablement arribant a tenir més de 600 cases, creixement afavorit per les activitats comercials; b) en segon lloc, feu palesa la distància d'uns tres quarts d'hora entre les dues viles i esglésies: el camí, segons ell, resultava llarg i penós per la pujada i, a més a més, durant l'hivern o en temps de pluges resultava intransitable a causa de les inundacions provocades per la riera o torrent (el risc d'inundacions s'incrementaren, segons el procurador «*por haberse reducido a nuevo cultivo varios terrenos de ambas universidades*»); c) i, finalment, al·legava que la rectoria rendia unes 2.000 lliures anuals (noti's que rendeix unes 500 lliures més que les que declarà el procurador d'Arenys de Munt), quantitat suficient per tal que en cas que es concedís la segregació, es pogués dividir, a parts iguals, la renda entre les dues rectories. El plet, finalment, es va resoldre a favor de les autoritats d'Arenys de Mar.

El d'Arenys de Mar, però, no és pas un cas aïllat i caldria resseguir-ne d'altres, si bé no sempre aconseguiren l'estatut de parroquial, mantenint-se ja fos com a simples sufragànies o vicaries perpètuas.⁵⁰ En alguns casos, és especialment remarcable com la sol·licitud d'independència parroquial al llarg del segle XVIII obriria

⁵⁰ Per al cas gironí vegeu Josep M. Marquès: «Creació i extinció de parròquies», loc. cit., p. 414; és especialment remarcable com molts dels processos de segregació que s'endegaren a la diòcesi gironina a finals del segle XVIII resultaren fallits: la vila de Port de la Selva sol·licità segregar-se de Selva de Mar el 1787, sense assolir-ho fins el 1928; Fonteta pledejà per separar-se de la Bisbal de 1787 fins a 1822, sense assolir-ho fins el 1928; Sant Antoni de Calonge ho intentà respecte a Calonge el 1808, sense

sengles investigacions sobre la situació de la feligresia que donaria lloc, al seu torn, a detallades descripcions topogràfiques del terme (de base cartogràfica elaborades amb aquarel·la sobre paper) d'una qualitat considerable. Així, per exemple, a l'Arxiu Diocesà de Barcelona es conserven tres mapes (el de Sant Genís de Vilassar amb la sufragània de Cabriels de 1777; de Santa Maria de Foix amb la sufragània de Torrelles; i el de Santa Maria de Lavit amb la sufragània de Santa Magdalena del Pla del Penedès) que reuneixen aquestes característiques; els seus autors anònims posen especial èmfasi en destacar les dificultats de comunicació derivades dels accidents orogràfics (turons i rieres), així com el temps esmerçat des de cada casa per traslladar-se tant a l'església parroquial com a la sufragània (vegeu els mapes 3 i 4).⁵¹

No sempre la creació de noves parròquies responia a la demanda des de determinades poblacions, sinó que a voltes, responia a una determinada línia o política episcopal. Aquest sembla que seria el cas (prou ben descrit per Valentí Girbau) referent al bisbat de Vic. En efecte, el bisbe de Vic Bartolomé Sarmentero (1752-1775), el 1771 iniciaria un estudi molt detallat (anotant el nombre de feligresos i cases, rendes de l'església parroquial i posant especial èmfasi en les dificultats o no per anar de la sufragània a la parroquial) sobre les parròquies que disposaven de sufragànies «a efectes de la possible conversió d'aquestes en rectories». La major part d'aquestes sufragànies, però, es varen manifestar contràries a la possibilitat d'esdevenir parroquials, al·legant impediments bàsicament de caràcter econòmic.⁵²

A tall de cloenda

Hem pogut comprovar com en els orígens de la Catalunya contemporània, l'Església disposava d'una xarxa parroquial que li donava una considerable

resultat fins el 1928. Com a exemple de sol·licituds de segregació que no arribaren a bon port es poden resseguir els procés que l'Ajuntament de Sant Pol de Mar i el fiscal interposaren, el 1798, contra l'Ajuntament de Sant Cebrià de Vallalta i el marquès de Llupià demanant l'erecció de parròquia a Sant Pol; i el que interposaren, el 1807, els veïns de Sant Antoni de Calonge contra el rector i l'Ajuntament de Calonge per tal d'obtenir parròquia a Sant Antoni (Cf. ADG, Processos de Domènec Buixons, núm. 64 i 66, respectivament). Per al cas barceloní vegeu l'exemple que aporta Joan Bada sobre la sol·licitud dels habitants de Sant Martí de Sorbet, el 1809, amb la finalitat que els fos otorgada parròquia (op. cit. Apèndix, doc. 40, p. 564).

⁵¹ Mapes que es custodien a l'Arxiu Diocesà de Barcelona i que foren exposats a l'Exposició *Milenum* (Barcelona, 1989). Vegeu el catàleg *Milenum. Historia y Arte de la Iglesia catalana*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 1989, pp. 556-557.

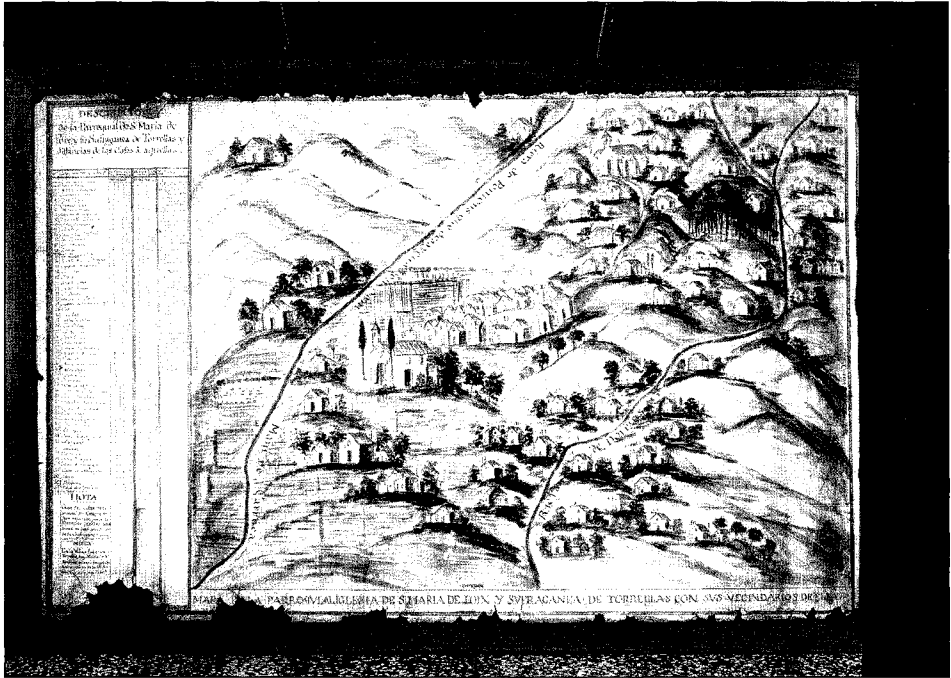
⁵² Vegeu Valentí Girbau, *Església i societat a la Catalunya central*, op. cit., p. 30, on es transcriu, com exemple, l'argumentació dels feligresos de Sant Feliu de Planeses, sufragània de la parròquia de Sant Sadurní d'Osormort, recollida en l'estudi endegat pel bisbe Sarmentero: «*No tiene casa para habitar el cura y preguntados los feligreses si les estaria bien se les pusiese cura y si cooperarian en la nueva fabrica, respondieron que no porque estaban bien asistidos y que no querian contribuir en hazerla en caso se les pusiese cura porque no se podría mantener de los frutos de la sufraganea*». Per altres casos vegeu, a l'Arxiu Episcopal de Vic, el *Quaderno que contiene las rectorias que tienen sufraganeas con la expresion de la distancia de las casas del Pueblo y Masías*, año 1771 (a les *Visites Pastorales*, núm. 1.233).

Mapa 3

Font: Anònim: *Descripción topográfica del Lugar y Término de San Ginés de Vilassar...*, Mataró, 2-X-1777; pintura sobre paper, 100 cm x 65 cm, Arxiu Diocesà de Barcelona.

Mapa 4

Font: Anònim: *Descripción de la Parroquia de Santa Maria de Foix, y su Sufragánea de Torrellas y distancias de las casas a aquellas*; aquarel·la sobre paper, 66 cm x 100 cm, segle XVIII, Arxiu Diocesà de Barcelona.

implantació geogràfica i territorial. No és endebades que el mot parroquialisme, o l'expressió «esperit de campanar», hagin esdevingut sinònims del localisme i del patriotisme local més desfermats i la parròquia, així mateix, sinònim de clientela i el símbol més diàfan dels interessos locals.⁵³ Aquesta implantació territorial i capilar de la parròquia (reforçada a ran del concili tridentí i prou ben delimitada a través del ritual del salpàs) podia resultar útil tant a la monarquia, a les autoritats municipals com als cobradors del delme, al marge, és clar, de les seves finalitats pastorals i religioses; implantació territorial que, a més, i més enllà dels litigis per qüestió de límits, del grau de resistències a adaptar-la als canvis de distribució de la població, dels desequilibris territorials en el repartiment dels efectius eclesiàstics i dels sentits (o sentiments) de pertinença o d'identificació territorial que hom pogués suggerir o desper-

⁵³ De com la parròquia (i el *parochialism*) poden arribar a adquirir connotacions negatives pel fet significar un punt de mira estret, sense consciència d'un món amb problemes més grans que els de caràcter local, vegeu les suggerents consideracions d'Enric Ucelay da Cal, a «Els espais de la sociabilitat: la parròquia...», loc. cit., p.20. Vegeu, també, Xavier Torres: «Nacions sense nacionalisme: Pàtria i patriotisme a l'Europa de l'Antic Règim», *Recerques*, 28 (1994), p. 84.

tar en la població,⁵⁴ resultà, sens dubte, una de les bases, per a la constitució del municipi liberal a l'Espanya d'inicis del segle XIX. En aquest sentit, no fou cap casualitat, tal com deïem en començar aquestes ratlles, que la Constitució de 1812 contemplés la parròquia com a primer esglaió administratiu amb la finalitat que els ciutadans (masculins) fessin ús del sufragi universal indirecte. De fet, el mapa municipal que s'anirà configurant a ran de les transformacions polítiques liberals programades a les Cort de Cadis, es sobreposarà, en bona part, damunt la trama prèvia del mapa parroquial d'Antic Règim. El mandat gadità i liberal que els nous ajuntaments es formessin a partir de les localitats «*que por sí solas o con su comarca reúnan una población de mil almas en adelante*»,⁵⁵ comportà, especialment a la Catalunya més muntanyenca i d'hàbitat dispers, que els termes municipals resultants fossin fruit de la suma o agregació de diversos termes parroquials;⁵⁶ un procés que caldria, però, que fos degudament resseguit i estudiat amb detall.

⁵⁴ Sobre quin paper podien tenir, en general, les institucions intermèdies o «microinstitucions», com ara les parròquies, a l'hora de construir identitats col·lectives a la Catalunya urbana (però en bona part aplicables a la rural), vegeu les suggerents consideracions que fa al respecte James S. Amelang: «Instituciones no institucionales? Els fonaments de la identitat social a la Barcelona moderna», a *Pedralbes. Revista d'Història moderna*, núm. 13-II (1993), pp. 305-311. Sobre els sentits de pertinença lligats a un territori, a escales diferents, resulten de gran utilitat les consideracions i reflexions de Joan Nogué a *Els nacionalismes i el territori*, Barcelona: El Llamp, 1993; i d'Andrés Barrera: *La dialèctica de la identitat en Catalunya. Un estudio de antropología social*, Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, 1985.

⁵⁵ Vegeu de Concepción Castro: *La Revolución liberal y los municipios españoles (1812-1868)*, Madrid: Alianza Editorial, 1979, p. 61, d'on procedeix la cita textual del decret gadità sobre els municipis. Vegeu, també, Javier García Fernández: *El origen del municipio constitucional: autonomía y centralización en Francia y en España*, Madrid: IEAL, 1983. Per al cas francès, vegeu, així mateix, el ja clàssic treball d'Eduardo García de Enterría: *Revolución francesa y Administración contemporánea y la formación del sistema municipal francés contemporáneo*, Madrid: Taurus, 1984 (1a ed. 1972).

⁵⁶ Per al cas català un dels pocs casos estudiats és el de les comarques pirinenques; ho ha fet Jesús Burgueño, a «Del corregiment a la comarca de Muntanya. Les divisions territorials al Pirineu (I)», a *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 28-29 (juny-setembre 1991), ps. 55-89, on arriba a la conclusió que el mapa municipal consolidat el 1857 «és resultat d'una dràstica reducció de l'esmicolament dels diversos ens locals preexistents: parròquies, quadres, jurisdiccions senyoriales, municipis» (p. 56). Per al cas gallec es disposa d'un estudi exhaustiu: el de José Fariña, *La parroquia rural en Galicia*, Madrid. Instituto de Estudios de Administración Local, 1981 (vegeu especialment pp. 353-370).